

Pavel Janoušek
Time-out
aneb
Mé kritické pokusy,
bláboly a omyly
z let 1987–1999

Time-out
aneb
Zhroucená tradice

(*Tvar* 1990, č. 43)

Teď, když máme, co jsme chtěli... co vlastně?

Obávám se, že pokud chci hledat odpověď na položenou otázku, musím postupovat způsobem, který patrně nejednoho čtenáře hned na samém začátku odradí. Musím (vlastně chci) psát o něčem v tuto chvíli tak bezvýznamném, jako je literatura. Musím k pojmenování v podstatě jednoduchých věcí použít mnoho slov. A konečně musím, i když se mi to vlastně vůbec nelíbí, neboť tak dnes začíná prakticky každý, začít svou úvahu obvyklým poukazem na ona oblíbená čtyři desetiletí a opakováním věcí, které většina z nás víceméně zná nebo alespoň tuší. Jenže pokud existuje souvislost mezi včera, dnes a zítra, potud mi asi nic jiného nezbyvá.

Hezkých pár let jsme v Husákově království žili s pocitem vnuceného bezčasí — s pocitem, že vegetujeme v zatuchlé tišině, v níž žádná událost není a nemůže být dost podstatná, neboť dějiny skončily poté, co přišli Oni, a kýžená zásadní změna je v nedohlednu, pokud vůbec přijde. Spiknutím neschopných, kteří si pak na začátku sedmdesátých let upevnili svou moc, byly karty vyloženy a pravidla hry jasná: kdo nejde s nimi, jde proti nim, nebo alespoň — častěji — drží hubu, aby oni nešli proti němu.

Pocit bezčasí se promítl i do literatury, již bylo dáno vycházet v oficiálních nakladatelstvích, zvláště pak do té její větve, které se tak hezky říkalo „současná literatura o současnosti a ze současnosti“. Téma proměny člověka a společnosti v čase totiž patřilo v posledních dvou desetiletích k tématům tabuizovaným. Příznačné ovšem je, že tomu tak nebylo proto, že by někdo z hlídačů správného směru vydal nařízení, kterým by se toto téma prohlásilo za nevhodné. Naopak, právě hlasatelé socialistického realismu, a tedy i filozofie marxismu-leninismu, která sama o sobě nepochybovala, že je filozofií nejpravdivější, neboť chápe svět jako „společensko-historický proces“, nejvíce volali po literatuře „odrážející proměny doby“.

Tím, kdo se tématu času vyhýbal, byli sami autoři. Ti, kteří chtěli publikovat a dobře věděli, že vnímat a zobrazovat přítomnou dobu v jejích historických souvislostech znamená dotknout se přímo či nepřímo nejednoho bolestného traumatu. Nepouštěli se tudíž raději do přímého konfliktu s mocí, která chtěla národu vnutit své hodnocení historie, a protože sama dobře věděla, či přinejmenším tušila, jaké je smýšlení většiny obyvatel, bála se i sebemenšího náznaku jiného názoru.

Proto se naprostá většina „současných českých próz ze současnosti“ oficiální větve literatury odehrávala v jakési (pro autora) bezpečné fiktivní přítomnosti, v níž raději neexistuje nadosobní historie jevů a věcí, v níž tyto jevy a věci nemají své příčiny a kořeny, a tudíž ani následky. A jak jsem již řekl, v takovémto bezčasí nežily pouze literární postavy, ale naprostá většina z nás.

Před rokem se daly dějiny do pohybu tempem, jehož rychlost nikdo nepředvídal. V politice, ekonomice změna střídá změnu, a jde o změny skutečně zásadní. Zanikají staré a stárnou nové struktury; mnohé z toho, co se ještě nedávno zdálo pouze bláznivým snem, je dnes už ostře diskutovanou, ba i kritizovanou realitou. Přesto, nebo přesněji právě proto si dovolím tvrdit, že teprve přítomná doba je tím správným literárním bezčasím, neboť dnešní literatura si vzala, řečeno sportovní terminologií, time-out.

Podle mého názoru to má dvě příčiny:

Příčina první spočívá v nutnosti vyrovnat se s vlastní minulostí, s rozpadem literatury na tři větve — „oficiální, samizdatovou a emigrantskou“. Převážná část literární veřejnosti — autorů, kritiků i čtenářů — je v situaci, kdy na novou tvorbu prostě nemá čas, neboť cítí potřebu nejprve dohonit, poznat díla, k nimž desítky let neměla přístup.

Literatura, jako výraz potřeby člověka komunikovat s těmi druhými i se sebou samým, ovšem není pouze mechanickým souhrnem, součtem autorů a knih, nýbrž především určitým systémem vztahů, hodnot, konvencí a norem. Tento synchronní systém nevzniká náhle, z rozhodnutí, nýbrž postupně a v čase — tak jak se rodí jednotlivá díla, jak se s nimi čtenářská veřejnost seznamuje, jak je akceptuje nebo neakceptuje, a konečně, jak se mění obecné společenské podmínky existence literatury a požadavky na ni kladené. Janusz Sławiński nazývá tento systém literární tradicí a chápe jej jako specifický kód literární komunikace, který podmiňuje vznik a recepci konkrétního literárního díla stejně, jako jazykový systém podmiňuje konkrétní promluvu.

V „normálních podmínkách“ tvoří tradice národní literatury jednotný organický systém, byť skládající se z různých podsystémů. My dnes však neseme důsledky léta vládnoucího názoru, že literatura má sloužit politice, která přece nejlépe zná cestu ke světlým zítřkům. Toho, kdo sloužit nechce, nebo má dokonce jiné politické přesvědčení než momentální vládcí, toho je třeba v zájmu obnovení pořádku z literatury „vyloučit“, což nejčastěji znamenalo předstírat, že takový autor neexistuje a nikdy neexistoval. Toto se pak vztahovalo nejen na autory přítomné, ale i minulé, neboť panovalo přesvědčení, že je třeba i „historii“ očistit ode všeho nepřátelského.

Popsaný postup byl volen už od sklonku čtyřicátých let. Můžeme vést diskusi, nakolik tehdejší nemalé administrativně-politické zásahy ovlivnily vývojovou kontinuitu české literatury — já osobně jsem přesvědčen, že tehdy ještě nebyla zcela zásadně přerušena. Bylo by to sice krásné, kdybychom mohli tvrdit, že například výplody budovatelského umění z této kontinuity vybočují, že byly české literatuře proti její vůli někým odněkud zvenčí nanuceny — obávám se však — a mám pro své tvrzení četné doklady —, že k nim mnozí tvůrci i teoretikové dospěli nejen z donucení, ale i vlastní iniciativou a vlastní hlavou. Těžko totiž nevidět souvislost mezi příslušností značné části meziválečné literatury k levici, komunistické levici, a jejím poválečným vývojem, byť jako by tento vývoj zcela popíral východiska, z nichž jednotliví autoři vyšli. Ostatně vědomí kontinuity podporovala i skutečnost, že v povolené literatuře bylo stále dost skutečných tvůrčích osobností a jejich aktivit, vývoj pak byly do značné míry souběžné s aktivitou politiků vyvíjejících se od snění o lepším příštím k diktatuře proletariátu a k socialismu s lidskou tváří.

Okamžikem definitivního rozpadu jednotné tradice je zjevně teprve počátek sedmdesátých let, kdy normalizující se strana a vláda provedla čistku tak razantní, že „za dveře“ byla v první fázi vyhnána bezmála celá česká literatura. V následujících letech byli sice jednotliví autoři postupně „vpouštěni“ zpět, nicméně spisovatelů, kteří zůstávali celým svým dílem, nebo alespoň jeho částí „mimo povolené“, bylo už dost na to, aby se necítily — ať už žili v Čechách nebo v cizině — pouze jako osamocení jedinci, nýbrž jako součást určité kontinuity: jiné kontinuity, než byla ta oficiální. V dalším vývoji pak mnozí noví, mladí autoři, kteří se nechtěli přizpůsobit oficiálním normám, vstupovali přímo do této druhé, paralelní kontinuity.

Můžeme snést nejeden doklad o vzájemné prostupnosti a propojenosti všech tří jednotlivých větví, a to nejen větve emigrantské a samizdatové, ale i samizdatové a oficiální. První dvě se

navíc díky společné opozici vůči literatuře oficiální cítily součástí stejné kontinuity. Nicméně faktem zůstává, že každá větev měla nejen své vlastní autory, ale i vlastní kritiky a čtenáře, ba dokonce vlastní — odlišný — způsob šíření děl. Výsledkem bylo, že si každá větev vytvořila svou vlastní tradici a vlastní hodnotová kritéria, vlastní normy. Chápeme-li tedy tradici jako „jazyk“ literatury, staly se jednotlivé větve jejími „dialekty“, aniž by bylo možné některý z nich prohlásit za závaznou normu.

Existovaly dvě možnosti, jak se větve mohly spojit v jednotu. První možnost, k níž naštěstí nedošlo, by nastala, kdybychom si ještě několik let užívali blaha jakešovské či snad štěpánovské perestrojky. Díky pravděpodobnému pozvolnému uvolňování by totiž došlo k tomu, že by se větve neoficiální do větve oficiální postupně, po jednotlivých autorech integrovaly, a tak by ji plynule přetvářely k obrazu svému. Takovýto postup byl socialistické literatuře vlastní; známe jej už z druhé poloviny padesátých a z šedesátých let, kdy bylo takto postupně zpětně integrováno hodně z toho, co bylo těsně po roce 1948 zapíráno, co se autoři dříve ani neodvážili do nakladatelských podniků kontrolovaných stranou a StB přinést — například Hrabalova tvorba.

Druhou možností, k níž naštěstí došlo, byl náhlý pád všech tabu, okamžité odstranění všech překážek mezi větvemi jako celkem a jejich přímá konfrontace.

Bylo by ale velkou iluzí, kdybychom se domnívali, že dvacet, respektive čtyřicet let trvajících rozpad je s pádem tabu už překonán. Potěšující skutečnost, že konečně nic administrativního a ideologického nestojí v cestě tomu, aby vycházely knihy autorů léta utajovaných, že tito autoři mají nejen plnou publicitu, ale zatím i zájem čtenářů toužících ochutnat ovoce ještě přednedávnm zakázané, totiž sama o sobě novou kontinuitu neutváří. Nejde jenom o to, že zatím jsme dospěli pouze do fáze antiteze, kdy kompenzujeme dřívější jednostrannost jednostranností novou a kdy stále převládají mechanismy nechápající jednotlivé větve literatury jako rovnocenné partnery. A neběží ani pouze o to, že nové ekonomické podmínky mohou v krátké době vytvořit novou překážku mezi literaturou a čtenáři — situaci, kdy část starší i nově vznikající literatury zůstane čtenářům skryta, neboť knihy se stanou pro čtenáře, a tím i případné nakladatele přepychem, na který nebudou peníze. Vydávání knih totiž nemůže být cílem, ale je pouze nezbytnou podmínkou kýženého sjednocení.

Literatura je komunikace v čase. Literární tradice vzniká s tím, jak se pozvolně utvářejí a přetvářejí hodnotová kritéria, jak se ve vědomí čtenářské veřejnosti přidává knížka ke knížce, a to bez ohledu na to, kdy která vznikla. Ačkoliv nejde o postupné ukládání geologických vrstev, nýbrž o neustálé přehodnocování struktury, v níž dílo staré tisíce let může být současnější než dílo vzniklé před rokem, přece jenom existuje jistá krajní mez, po kterou je literární veřejnost vůbec schopna zpracovávat nové informace.

Obrazně by snad bylo možno optimální recepci literatury přirovnat k procházce na břehu potoka či řeky. Podle mé zkušenosti se však takto česká literatura posledních desetiletí mohla snad jevit pouze západoevropským bohemistům, kteří měli souběžný přístup prakticky ke všemu a zpravidla neměli ani příliš předsudků — důvodů, proč některou větev preferovat. Politikou utajování části literární produkce před rozhodující většinou veřejnosti, jakož i pochopitelným apriorním nezájmem o vše oficiální, a tudíž nepochybně „zkorumpované“, se totiž pro zbylou část veřejnosti vybudovala na „řece literatury“ přehrada.

Před rokem se tato přehrada provalila a dosud zadržovaná voda se na nás hrne v množství, které je zatím nad naše síly. Jednotlivé tradice a kontinuity se zhroutily, společná minulost se nám už nejeví jako uspořádaný systém vztahů a hodnot, nýbrž spíše jako výprodej na bazaru. Z české literatury se stala hromada knih bez ladu a skladu, něco v ní leží nahoře, něco dole — a kdo si je jist, že nahoře leží to skutečně nejlepší? Každý se v této hromadě přehrabuje po svém a náhodně, podle chuti, podle toho, co mu kdy přijde do ruky. Přehrabují se nejen čtenáři, ale i nakladatelská praxe, přičemž nakladatelé vybírají a vydávají jednotlivé knihy nikoliv podle literárních a hodnotových kritérií, nýbrž podle předpokládaného komerčního úspěchu, podle

dostupnosti konkrétního textu pro určitého nakladatele, jakož i podle toho, jak je to které nakladatelství rychlé a operativní. Ve výsledku jsme tak zahlceni přemírou nových informací, aniž by k nám však přicházely nějak logicky uspořádané.

Snazší situaci mají ti, kteří se domnívají, že základní kontinuitu vytvořila samizdatová a exilová literatura, kdežto z oficiální větve je možné vzít na milost jen sem tam nějakou knihu. Já osobně jsem však přesvědčen, že takový názor je sice dnes pochopitelný, nelze jej ale přijmout jako apriorní seriózní východisko. Dnes jsme povinni vrátit se zpět k vlastní minulosti a znovu, z perspektivy přítomné chvíle, zhodnotit celou naši literární minulost.

Dostávám se tím k druhé příčině toho, proč si česká literatura dnes bere time-out. Vidím ji v naprosté obecné neujasněnosti hodnotových kritérií, ve skutečnosti, že stará kritéria už neplatí a nová ještě nejsou.

Zatím jsme stále ještě ochotni přijímat aktuální minulost jako aktuální přítomnost, každou hodinou se však od ní vzdalujeme a mění se nám v dávnou historii. Ať už tedy chceme nebo nechceme, vnímáme (či zanedlouho budeme vnímat) desetiletí utajované knihy ve zcela jiném společenském kontextu, než byl ten, ve kterém vznikly, jakož i podle zcela jiných hodnotových kritérií.

Jednou, čert ví kdy, se společnost ustálí, jednou se ustálí i naše hodnotové jistoty a relace. Jednou bude jasné, kdo s kým a proti komu. Do té doby závidím, vlastně vůbec nezávidím tomu, kdo má jasno: kdo ví, za co mohou staré struktury, komunisté či Občanské fórum. (Ještě víc než staré struktury se mi líbí výraz, jež užil Lopatka v jednom ze svých dobrozdání pro kritika Troupa nelítostně tepajícího morálku těch druhých, totiž výraz „Istivé reminiscence“ — to je skoro tak „dobrý“ jako „plíživá kontrarevoluce.“) Jenže může mít někdo přemýšlivý dnes zcela jasno...? Kdo z nás spolehlivě ví, kde je nahoře a kde dole, kde je dobro a kde zlo, co je vlevo a vpravo, co je sociální spravedlnost a co sociální demagogie, co je nutná oběť a co už křivda? Rozpadla se nejen tradice, ale celý náš hodnotový systém.

Nezávidím tudíž ani těm, kteří nepochybují, že například Sýs, Peterka či Čejka jsou lumpi, kteří nikdy nenapsali, nemohli napsat, nic pořádného. Mám proti vyjmenovaným a mnoha jiným autorům četné výhrady; nepopíratelné jsou důsledky, které mělo podrobení se oficiální literatury politice na její kvalitu. Brojím však proti zaslepené jednostrannosti apoštolů nové víry vynášejících soudy, aniž by četli knihy — případně knihy čtoucíh, avšak skrze brýle apriorismů. Jsem přesvědčen, že ve všech větvích české literatury vznikla hodnotná díla, stejně jako škvár a brak.

Řekl jsem již, že jedním z problému zpětného přehodnocování tradice (i z problémů potenciální nově vznikající tvorby) je konflikt mezi starými hodnotovými kritérii a dosud neustálenými kritérii novými. Dobré umění, dobrá literatura je zvláštní věc: je pyšná na svou svébytnost, odmítá posluhovat politice a politikům a přitom ze všech sil „bojuje“ za harmonii individuálního a sociálního života. Touží po tom, aby svět lidí neměl kazu; současně však její význam roste v přímé úměře s velikostí společenských nešvarů, proti nimž se staví. Oč je zajímavější pro autory i recipienty surrealistická báseň či abstraktní obraz tam, kde je povoleno výhradně umění socialisticky realistické, než tam, kde si každý může dělat, co chce! Představíme-li si absurdní obraz rajske společnosti, v níž by bylo vše, naprosto vše v pořádku, patrně by v ní literatura nebyla ničím jiným než nezávaznou samoúčelnou hříčkou.

S konkrétním sociálním nepřítelem získává literatura i hodnotové jistoty, obsah, téma, směr, cíl. Česká literatura minulých desetiletí tak vyrůstala v kritické opozici proti společenskému systému. U řady knih a autorů je to zjevné, neboť svou negaci společenských pořádků nemuseli skrývat. Bylo by mylné tvrdit, že tato opozice byla vlastní výhradně těm, kteří stáli mimo sféru povoleného. Autoři povolení se totiž od nepovolených lišili „pouze“ v tom, že museli dobrovolně respektovat určitá konkrétní omezení — ta omezení, která právě v tu chvíli platila. Poctiví mezi nimi se pak snažili pohybovat na hranici možného, ba usilovali se ji posunout co

nejdále. Pokud vám tento postup připadá bezzásadový, připomeňte si, že i čelní pozdější disidenti mezi literáty tuto hru v šedesátých letech hráli.

K paradoxům totalitních režimů totiž patří, že v nich není prakticky nikdo, kdo by se necítil nějak omezován, kdo nemá pocit, že ti nad ním mu v něčem brání a že on proti nim bojuje. Proto například v době, kdy jsme pozorovali státotvornou pochlebnost sýsovského Kmene, byl Sýs zván na stranický kobereček a bývalo mu spíláno za malou zásadovost.

Odvážím se dokonce tvrdit, že z opozice literatury vůči socialistickému systému těžily i takové sloupy systému, jako byl pan Kozák. Přečtěte si pozorně jeho Adama a Evu. Hlavní hrdina tohoto socialisticko-erotického eposu (mimočodem mezi běžnými čtenáři dost čteného) musí překonávat řadu překážek, které mu brání v dosažení kýženého cíle — v pěstování broskví na severních svazích Podřipska. Nevím, nakolik si byl přítom autor vědom, že všechny popisované „chyby a omyly“, ať už například v práci nadřízených orgánů, které centrálně řídí zemědělství, nebo v distribuci vypěstovaných plodů, mají společného jmenovatele: socialismus. A nic na tom nemění, že na konci knihy se snaží stranický tajemník v roli vševědoucího boha dokázat, že jde pouze o nesystémové prvky jinak správného systému.

Netvrdím, že Sýs nebo Kozák jsou dobře utajení odbojáři. Chci jen poukázat na skutečnost, že ani autoři typu Kozáka se nemohli vyhnout tomu, aby jejich knihy — jakkoliv třeba i blbě — vyjadřovaly opozici mezi individuem a systémem, neboť taková byla hodnotová orientace české společnosti, již museli, byť nepřímo a nevědomě, respektovat. Čtenáři (a cenzori) pak uměli takto literaturu číst a byli schopni nacházet protistátní významy i tam, kde vůbec nebyly.

Loňským listopadem česká společnost přišla o jeden z protipólů mnoho let působící polarity. Literatura přestala být politikum suplující nerealizované společenské funkce a stala se „jen“ literaturou. Představa ráje na dosah ruky přivedla davy na náměstí. Byl by však blázen, kdo by tvrdil, že se naše přítomnost třeba jen blíží k vytoužené harmonii. Naopak je plná konfliktů a nesrovnalostí, které musely přijít, které jsme si před časem neuměli ani představit a které neumíme řešit.

V první euforii jsme dosadili nahoru „svou vládu a svého prezidenta“ a s úžasem pozorujeme, že i oni nám vládnou, a to ne vždy tak, aby to bylo nám, mně či tobě po chuti. Ztrácíme staré jistoty, aniž bychom získávali nové — zbývá pouze víra v lepší příští, nebo sobecký pragmatismus, který se snaží urvat hned teď, co se dá. Budoucnost se pak nejspíše zrodí z prolnutí obou těchto postojů.

Nabízí se jedna stará metafora. Metafora o národu, jenž opustil Egypt a jistoty, které mu poskytovalo jeho postavení otroka, překročil moře a vydal se do země zaslíbené. Nyní kráčí po poušti a hledá ideály, za nimiž by šel, které by mu pomáhaly překonat přítomné strádání. Tyto hodnotové ideály přitom jsou nutně tak trochu falešné a klamné, jsou však zatím nutným motorem společenského dění. Jejich účelem není pojmenovat skutečnost, k níž směřujeme, nýbrž motivovat lidi, aby zvolenou cestou vůbec šli, neboť zastavit se znamená zahynout.

Ústředním z takových účelových hodnotových ideálů je představa kapitalismu s lidskou tváří, iluze, podle níž tržní mechanismus sám o sobě vyřeší všechny problémy ekonomické, sociální, morálně-etické, estetické. Od této představy se pak odvíjí společenský idol podnikatele — lidumila, jenž se pílí a prací svou i svých šťastných zaměstnanců vyšvihne: dnes má krámek, zítra miliony, pozítří je multimilionářem, jenž bude ctít zákony a dělat samé dobro. A nejlepší je, když je oním podnikatelem cizinec či bývalý Náš emigrant, protože tomu nemusíme závidět, že ještě před rokem měl holou... neměl nic jako my. Pochopitelně že žádný z těchto ideálů nebude naplněn — místo do kapitalismu s lidskou tváří dojdeme do kapitalismu reálného, neboť společenské systémy se nedělí na hrůzné a vynikající, nýbrž na nejhorší a špatné.

Naše společnost se tak dlouho pohybovala doleva, že se v zájmu získání rovnovážné polohy ve středu musí nyní razantně vydat směrem doprava. Nepochybuji, že k tomu potřebuje i nastíněné pragmatické, státotvorné ideály. Velmi ale pochybuji, že na takovýchto ideálech lze vystavět kvalitní literaturu.

Snad brzy najde naše literatura, naše kultura sebe sama, svůj směr, cíl, obsah a téma. Zatím neseme v sobě dědictví minulosti a nevíme, co z něho je skutečně veteš a co třeba jen výraz obecné, věčné lidské touhy po sociální spravedlnosti, rovnosti. Jedno už ale víme: že naše cesta nebude jednoduchá ani krátká, a toto vědomí skýtá obrovský prostor pro toho, kdo jednou najde odvahu svět kolem sebe vidět bez starých i nových šablon a schémat. Má-li tedy česká literatura zatím time-out, snažme se i s minulostí vyrovnávat poctivě a bez předsudků.

Gorgiùv uzel (paradoxù)
aneb

To chce èas

(Tvar 1991, è. 40)

Když jsem zhruba před rokem psal úvahu o stavu české literatury (Tvar 1990, è. 43), metaforicky jsem použil termínu time-out. Chtěl jsem jím pojmenovat onu zvláštní situaci, do níž se literatura — zaplat' pánbùh — dostala poté, co listopadový převrat zcela změnil rozměry a charakter našeho společenského bytí. Z odstupů času se mi však tato metafora jeví čím dál tím méně přílehavá. Nedokáže totiž vyjádřit hloubku proměn, jimiž česká literatura prochází a musí projít, složitost problémů, s nimiž se bezděky potýká. Ve sportovní terminologii označuje time-out přestávku ve hře sloužící k odpočinku příliš znavených hráčů, nebo k taktické poradě o tom, jak dál. Podstatné ale je, že po time-outu se hráči vracejí zpět do původní hry, jejíž pravidla respektují, a pokračují v ní přesně tam, kde byla přerušena.

Naproti tomu většina aktérů utkání, které svádí česká literatura, je šťastna, že původní zaběhaná hra už skončila, a chtěli by hrát jinou. Tuto novou hru však zatím nikdo neumí. Na rozdíl od sportu nám totiž nikdo neurčí, jak mají vypadat nová pravidla. Musíme si je vytvořit sami prostřednictvím řady pokusů a omylů. Proto se zatím literáti motají s větším či menším zaujetím po hřišti, či spíše staveništi, neboť původní „hřiště“ se již před časem (za aktivní podpory řady hráčů) rozpadlo. A diváci, kteří dříve se zaujetím sledovali každý zajímavý útok nebo podraz, se zatím rozutekli za atraktivnější a autentičtější podívanou.

Pokouším-li se tedy dnes charakterizovat stav české literatury, zdá se mi, že je to možné pouze několika vzájemně se doplňujícími a prostupujícími paradoxy:

1. Paradox pojmu současná literatura

Nemáme žádnou současnou literaturu a nikomu to příliš nevádí. Proč také, když naše knihkupectví jsou zdánlivě současnou literaturou přecpána a před každým, kdo se o českou literaturu zajímá, leží hromada více či méně zajímavých knih, které ještě nestačil přečíst a zařadit do souvislosti. — Jde o paradox, vyplývající z různého chápání slova současná. Knihy původní beletrie, které se dnes širší čtenářské obci představují poprvé, vznikly v naprosté většině před listopadem, a tedy pouze vytvářejí iluzi existence současné literatury. Je totiž zřejmé, že rok 1989 byl ve vývoji společnosti i literatury natolik velkým mezníkem, že dnes obvyklé používání názvu současná pro veškerou literaturu vzniklou po roce 1945 (respektive po roce 1948, protože tři poválečné roky jsou jedním z největších bílých míst) je pouze projevem setrvačnosti, která se brzy bude jevit jako anachronismus. Nejpozději ovšem v okamžiku, kdy vznikne první literární dílo adekvátně reagující na nové přítomné bytí české společnosti.

2. Paradox ztraceného nepřítele

Zpočátku nevědomě, od šedesátých let však zcela záměrně se česká literatura podílela na rozkladu režimu, který se ji i celou společnost snažil spoutat ideologickými normami. Aniž

bychom příliš přeceňovali sociální a podceňovali estetickou funkci umění, aniž bychom přehlíželi existenci množství autorů, kteří svými výplody pomáhali nastolit a oslavit daný sociálně-politický stav nebo jej alespoň petrifikovali, přece jen si musíme uvědomit, že dobrá literatura v Čechách dlouho vznikala a byla přijímána s vědomím, že si autor musí „něco“ troufnout a že kvalita je tam, kde se odváží pojmenovat něco, o čem by se mělo mlčet, nebo tam, kde použije tabuizované formy. Jen málokdo si přitom uvědomuje, že česká literatura byla svou negací režimu natolik určována, že po ztrátě nepřítele byla do určité míry narušena i její identita, ztratila své klíčové téma, zacílení, rozměr, význam, smysl existence a koneckonců i čtenáře. Byla náhle a nečekaně postavena před nutnost od základů přehodnotit svůj vztah ke světu i k sobě samé — před spisovateli se otevřela možnost psát cokoli a vystoupit proti čemukoli — „no jo, jenže co a proti komu?“

Tato otázka snad nejvíce vynikla na dubnové valné hromadě Obce spisovatelů. V obrovském sále vinohradského Národního domu se shromáždilo bezmála pět stovek spisovatelů (lidí s legitimacemi potvrzujícími, že skutečně jde o spisovatele). Mnoho z nich doufalo, že se tu stane něco velkého, něco, co by bylo srovnatelné třeba se 4. sjezdem Svazu čs. spisovatelů z roku 1967. Pět set hlav proto usilovně přemýšlelo, co říci, aby tu zaznělo něco, Něco, NĚCO — aby se to neslo, aby to bylo hodné spisovatelského sněmování, aby... aby. Výsledkem bylo jen mnohahodinové trapno, v němž se velké aspirace střetávaly s bezradností. Je lehké se tomu vysmívat, nepřijemné to konstatovat, důležitější je pochopit, proč tomu tak muselo být.

3. Paradox ztracené přítomnosti

Nemáme-li současnou literaturu, je tomu tak i proto, že se nám ztratila současnost. Přestože se každý den něco děje, přestože (přesněji: právě proto, že) se dnes zásadním způsobem rozhoduje o budoucnosti, z našeho jednání a myšlení se vytratila přítomnost jako spočinutí a trvání.

Čas není pouze kategorie astronomická, ale i společenská, sémantická a především psychologická. Bezmála dvacet let charakterizoval náš život pocit absence dějin. Historie jako by skončila s příchodem Bratrů, respektive s následnými prověrkami, budoucnost pak byla nejasná a málokdo věřil, že v ní dojde k pronikavým změnám. Bytí běžného Čecha bylo uzavřeno do pozvolna plynoucí každodennosti, která se omezovala výhradně na soukromé události. Události veřejné, politické a společenské se odehrávaly kdesi daleko a jako by neměly bezprostřední dopad. V přítomnosti se tak nemohlo stát nic mimořádného, co by zásadně ovlivnilo její kvalitu.

Po převratu se dějiny daly do pohybu a přítomnost se psychologicky změnila v nepostižitelný průsečík minulosti a budoucnosti. Od minulosti se chceme distancovat, leč „zářná budoucnost“, která určitě přijde, je ještě daleko. Výsledkem je podvědomá nebo i vědomá autocenzura: věřím-li, že smysl dneška je v zítřku, snažím se chyby přítomnosti přehlédnout. Nutnost vysvětlit si její nepodobnost ideálu zbavuje věci, knihy, slova, činy i lidi jejich reálného rozměru. Nic jako by už neexistovalo samo o sobě — takové, jaké je to teď a tady. Vše vnímáme, měříme a hodnotíme ve vztahu k tomu, jaké to bylo dřív, či jaké by to mělo být, aby to mířilo k projektované budoucnosti. Zákonitě se nám však takto ztrácí i minulost, i budoucnost, neboť rovněž k jejich pochopení je třeba zastavení, spočinutí — pochopení vlastní přítomnosti.

4. Paradox ztracené pravdy

Žijeme v době, která více než kterákoliv jiná od nás vyžaduje, abychom neustále vztahovali dnešek k tomu, co bylo a bude, abychom vše posuzovali s nadhledem. Zvláště literatura by pak měla být cestou k poznání a vyslovení pravdy. Potíž je jen v tom, že světu, v němž žijeme, obecně přijatelná a přijímaná pravda chybí, a literatura jako komunikace mezi lidmi musí tento fakt respektovat. Chci-li někomu něco sdělit, musím to udělat takovou formou, jakou je ten druhý schopen akceptovat. Ve světě, v němž neexistuje závazná objektivní hodnota, na niž by mohli všichni účastníci literární komunikace přísahat, neexistuje ani jednotná představa o kauzalitě věcí a jevů, o souvislosti mezi určitými příčinami a jejich následky. Ač mohu být

tisíckrát osobně přesvědčen, že má pravda je ta jediná, nedokážu zajistit, aby si to mysleli i moji čtenáři. Čím víc tedy budu trvat na závaznosti a objektivitě své pravdy, tím větší je pravděpodobnost, že se čtenáři budou bránit a tvrdit, že to, co předvádím jako pravdu, je ve skutečnosti lež, mýtus, podvod, protože se to neshoduje s jejich zkušeností. Literatura dvacátého století má proti tomu jeden recept: autor veřejně přizná, že to, co předvádí, je „pouze“ jeho pravda, jeho vidění světa, a že je na čtenáři, aby je porovnal se svým viděním a vyvodil patřičné závěry.

Bylo by ideální, kdyby takový přístup byl vlastní i celému myšlení české společnosti. Převratem se otevřel doširoka prostor pro mnohost různých pravd — někdo ji hledá v nově obrozeném katolicismu, jiný ve východních filozofiích a náboženstvích, jiný ve službě „utlačovanému“ národu a jiný v pragmatické službě své straně či hnutí či kšeftu. Bohužel však jsou dnešní bojovníci za pravdu vůči jiným pravdám mnohem méně tolerantní, než je dobré. Povšimněte si však, jak se to, co ještě přednedávnem bylo mnohotvárnou, mnohorozměrnou přítomností, změnilo v několik zjednodušujících frází o totalitě a komunistickém útlaku. Povšimněme si, kolik z nás si budoucnost neumí malovat jinak než v růžových či naopak černých barvách triviálních tezí. Fakt, že některé z těchto mýtů mohou být státotvorné a inspirativní, jiné jsou podloženy původně věcnou ekonomickou argumentací a jiné naopak působí destruktivně, nic nemění na tom, že jde o ideologické mýty, na nichž může literatura jen těžko stavět.

Je komické, že za bolševika, který vzýval ideologii a toužil, aby prostoupila všechen život společenský a soukromý, všichni dobří občané na ideologii víceméně kašlali, kdežto dnes je náš život ideologiemi různého ražení spontánně prorostlý. Svou budoucnost totiž stavíme na víře či nevíře; víra se nemůže bez dogmat obejít, a dogma je vždy slepé. Příkladem nejnázornějším je řada zarytých bojovníků za šťastnou kapitalistickou budoucnost, kteří v zájmu boje s vnitřním bolševickým nepřítelem jsou ochotni používat metody hodné padesátých let.

Nejsme totiž schopni vnímat ani minulost, ani budoucnost v autentickém rozměru. A právě to by patrně mohlo a mělo být úlohou literatury. Obecný stav společenského vědomí literaturu sice limituje, skutečného tvůrce by však měl především provokovat k tomu, aby se pokusil tuto bariéru prolomit.

5. Paradox dezorientovaného Jánošíka

Hodnotová krize, proměna orientace vědomí společnosti doprovází každý společenský převrat. Naše situace je však přece jenom o něco složitější. Revoluce vždy vytváří iluzi, že ti, kteří proti předchozímu režimu bojovali, dokud byl silný, jsou po jeho pádu vítězi, a budou tudíž jen a jen vzkvétat a řídit společnost podle svých ideálů. Podle této logiky by tedy měly být vyhranou revolucí vytvořeny optimální podmínky i pro rozkvet umění, jednak proto, že stálo „celou tu dobu“ ve zjevné či skryté opozici, jednak pak proto, že ne jeden umělec je ve vysoké politické funkci. Současně vzniká i iluze, že společnosti a státy se dělí na špatné a vynikající (a nikoliv na nejhorší a normální) a že je tedy občanskou povinností umění dát se do služeb nové společnosti, či přinejmenším „nepřekážet při jejím budování“.

Literatura stojí snad odpradáвна a v každé společnosti, v české pak snad zvláště, v hodnotové opozici vůči mocným, silným, bohatým, což je dáno její citlivostí pro sociální otázky. Každý z nás zná jistě mnoho pozoruhodných knih „o tom, jak bohatým brát a chudým dávat“, jak stírat společenské a ekonomické rozdíly, jak pomáhat slabým a handicapovaným. Sepětí značné části české meziválečné literatury a inteligence s komunistickou stranou, která slibovala, že odstraní všechny sociální rozpory, nebylo náhodnou chybou, ale svým způsobem logickým podlehnutím iluzi snadného jednorázového, přímočarého řešení.

Ztotožnění značné části předválečné kultury s komunistickými idejemi ostatně umožnil zásadní omyl marxistů, kteří svou vizi společnosti vystavěli na víře v takové vlastnosti a schopnosti člověka, jako jsou nezištnost, kolektivismus, ve schopnost zřít se touhy po osobním

vlastnictví, pracovat pro ideu, v jeho rozum i cit atd. Ekonomickým základem marxistické teorie bylo přesvědčení, že člověk je schopen svým rozumem řídit hospodářství, společnost a stát — odstranit „chaos“ trhu a díky „vědecké filozofii“ nastolit všeobecné blaho. Dokud marxisté nemohli svůj sen realizovat, mohl jeho obecně lidský rozměr na mnoho lidí působit. Praxe minulých desetiletí všech zemí, které se pokusily marxistickou ideou řídit, však přesvědčivě dokázala, že předpokládané pozitivní vlastnosti člověka nejsou natolik pevným stavivem, aby se z nich dala ekonomicky a psychicky zdravá společnost vybudovat, a že režim na nich postavený ve skutečnosti blaho neplodí. Prostor, jenž měl být otevřen lidskému dobru, plně ovládlo zlo, lidská špatnost a malost. Naproti tomu „reálný“ kapitalismus, k němuž se teď náš stát vrací, relativně funguje mimo jiné i proto, že k obecnému prospěchu dovede využít i ty horší, vlastně normální vlastnosti člověka: touhu po majetku, sobectví, potřebu se na ty druhé vytáhnout atd. A kupodivu tyto vlastnosti jsou nejen „systémotvorné“, ale v „zaběhaném a fungujícím“ kapitalismu jsou schopny vytvořit lidštější podmínky pro lidský život než nenaplnitelné ideály.

Paradoxem naší přítomné chvíle tedy je, že na své cestě od reálného socialismu ke kapitalismu jsme ve fázi „prvotní akumulace kapitálu“, což v praxi znamená spíše chudým brát a bohatým dávat, likvidovat rovnost utvořenou v nedostatku a z nedostatku a vytvářet nové majetkové a hodnotové rozdíly. Plně chápu, že z hlediska ekonomického a politického cíle je toto zcela nezbytné a nutné, protože se to ukázalo jako nejlépe fungující ekonomický model. (Jánošík přece může existovat a má smysl pouze tam, kde jsou bohatí a mocní, jimž může brát.) Těžko si však představit literaturu konstruktivně se podílející na „výstavbě kapitalistických mezilidských vztahů“ nebo „všestranně rozvinuté kapitalistické osobnosti“.

Nedůvěru ekonomů vůči literátům a intelektuálům obecně, jež se nyní občas veřejně projevuje, tedy nejenom chápu, ale zdá se mi vlastně i oprávněná. Musí-li totiž být postup ekonomů systémový, a to bez ohledu na individuální lidské osudy a problémy, literatura je svou podstatou nesystémová a destruktivní, rodí se z individuálního lidského bytí, a velmi často reaguje právě tam, kde jedinec vstupuje se systémem do konfliktu. Je proto více než pravděpodobné, že naše současná literatura vznikne teprve tehdy, až si začne všimnout, jak se to, co ekonomové prosazují (a doufám, že prosadí), dostává do rozporu s osudem člověka.

Úskalí je jen v tom, že někdo musí takové dílo napsat (což není pouze věc osobního rozhodnutí) a zároveň a především musí existovat literární veřejnost, která je schopna takové dílo akceptovat. Ani jedno u nás zatím nemáme a bylo by hrubou chybou pokoušet se zrod současně literatury uměle urychlovat jinak než pouhou — třeba provokativně vyhocenou — formulací přítomného stavu.

6. Gorgiùv paradox

Dosavadní výklad o tom, že nemáme a zatím snad ani nemůžeme mít současnou literaturu, jako by naplňoval první část paradoxu, jež zformuloval antický sofista Gorgiás: „Nic není.“ Gorgiás však pokračuje: „Jestliže něco je, nemůže to člověk poznat.“ Možná tedy, že už někde vzniklo nebo vzniká přelomové dílo, že někde je autor, který — našťastí — zcela popře vše, co jsem napsal. Obávám se však, že nemáme literární život, jednotný myšlenkový prostor, který by umožnil takovému dílu (zvláště nemá-li jeho autor už nyní jméno) rychle se prosadit. Máme sice mnoho literárních periodik, avšak čtou je zpravidla pouze jejich přispěvatelé, neboť spontánní zájem širších vrstev veřejnosti je orientován zcela jiným směrem. V důsledku toho jsou názory v jednotlivých časopisech vyslovovány (jsou-li vůbec vyslovovány), aniž by se potkávaly či konfrontovaly, či dokonce na sebe navazovaly.

Obávám se tedy, že by se záhy mohla naplnit i třetí věta Gorgiova paradoxu: „Jestliže lze něco poznat, nelze to sdělit.“ Převáděno na naše „poměry“: i kdyby se „současná literatura“ nečekaně zrodila, širší čtenářská obec se o tom patrně stejně nedoví. Mohl bych tu připomenout řadu často opakovaných faktů o úpadku našeho časopiseckého a knižního trhu, problémy knihoven atd. Neméně významné však je i to, že ani sama česká čtenářská veřejnost není

otevřena novým jménům, neboť se jí zatím nepodařilo ani absorbovat literární tradici, kterou nám zanechalo posledních dvacet let. Přidáme-li fakt, že kniha je na rozdíl od chleba a favorita pro většinu národa hodnota zbytná...

Paradox poslední

Vše, co jsem doposud napsal, může vyznít jako litanie nad smutným osudem české literatury. Ve skutečnosti je tomu naopak. Literatura je nerozbitná a dříve nebo později najde samu sebe. Přes všechno vyslovené se postupně rodí nový duchovní prostor, nová hierarchie pro a proti, nová kauzalita vztahů a hodnot, nová tradice a orientace literárního bytí.

Alespoň doufám.

Ěkání na kritika

(Tvar 1993, č. 17)

Zhruba před dvěma lety jsem se pokoušel pojmenovat přítomnou situaci české literatury (Tvar 1990, č. 43) a pro onu zvláštní situaci bezčasí a rozhodování, do níž se literatura dostala poté, co politické události zcela změnilly rozměry a charakter naší existence, jsem tehdy použil sportovního termínu time-out. Stejně tak jsem ovšem mohl použít i termínu z oblasti výpočetní techniky. Pokud je totiž určitý počítačový program přesycen informacemi a potřebuje na zadané operace více času, rozsvítí se na obrazovce nápis Čekejte prosím... Tak i česká literatura potřebovala určitý čas, aby se vyrovnala s vlastní minulostí.

Nuže, dnes myslím již nápis Wait please... zhasl a time--out skončil. Literatura z tradice ve školách dosud nazývaná současná se stává součástí dějin literatury. Hráči již vybíhají na pomyslné hřiště české literatury a plní očekávání si pohazují míčem. Již necítí nutnost se stále ohlížet, spíše by rádi byli účastni nějaké nové hry. Obecný chaos se tím ovšem příliš nezmenšuje, neboť stále není jasné co, kdo, s kým a hlavně o čem bude hrát. Vedle těch, kteří si by rádi zopakovali to, co mělo takový úspěch před pěti, dvaceti... šedesáti lety, se našťestí objevují už i hráči mladí a nadřzení, kteří prohlašují minulost za mrtvou a chtějí začít jinak a hlavně nově, avšak nikdo zatím nemá takovou vnitřní energii, aby se jeho slovo stalo činem a vneslo do naší hry určitý řád. Ostatně není ani proč, neboť dosud chybí i publikum, jež by hru umocňovalo, dalo jednotlivým akcím smysl a dlouhý život.

Není divu, že za této situace sílí volání po Kritikovi.

Pročítám-li literární časopisy, mám pocit, že Kritik, na něhož všichni čekají, je něco mezi dědem Vševědem a Šaldou, pojatým ovšem jako školní učební pomůcka pro důkaz objektivní existence literární geniality: „Kde jsi, šedovlasý kmete, jenž při své nekonečné moudrosti oddělíš dobré a špatné, určíš pravidla hry a pomocí své hole či písťalky je budeš i udržovat? Kde jsi, zázračný, trenéře, který sestavíš národní mužstvo z talentů skrývajících se doposud v okresním přeboru a vyhraješ s ním mistrovství světa?“ Všimněte si, jak jsou naši kritici — bez ohledu na věk — staří, moudří, vzdělaní, objektivní...

Kritik, který snad jednou přijde, se tomuto ideálu bude patrně podobat velmi málo. Spíše bude z rodu Obchodníků s deštěm: sebevědomý bláznivý barbar, jenž vykáže dosavadní Hodnoty a Jistoty na smetišť. Sen a Ideál, který bude se suverenním gestem Spasitele hlásat, bude patrně velmi jednostranný a subjektivní, leč rozbije stabilizovaný klid usedlých. Donutí ostatní k reakci, semknout se, říci ano či ne. Vytvoří vnitřní polaritu tam, kde je dosud jen těkání.

Takový Kritik ovšem nebude moci být sám. Jeho slova budou mít smysl, jen pokud dokáží oslovit nemalou část tvůrců i čtenářů, pokud budou doprovázena i konkrétními tvůrčími činy, literárními díly. Jinak řečeno, pokud budou součástí Programu celé literární Generace.

O fikci zvané generace vedou literáti rádi spory. Jsou doby, kdy se s generací velmi mává („My, mladá generace, vyhlášíme, že vy staří... kdežto my...“), a jsou doby, kdy je zdrojem rozpaků („Copak my jsme nějaká generace... každej jsme úplně jinej...“). Jsou však i doby, kdy je tento pojem považován za ideologicky nevhodný („Nedělíme se na staré a mladé, ale na ty, co jsou pro a proti...“). Přísně vzato by mnohem vhodnějším termínem než generace byla parta, neboť toto slovo daleko přesněji vyjadřuje příslušnost několika lidí, literátů (často ne zcela totožného věku) ke skupině, jejímiž členy jsme především my — „my, hoši, co spolu mluvíme“. Patrně se však beze slova generace neobejdeme. Jestliže se totiž určitá parta prohlásí za generaci, znamená to, nejenže cítí potřebu vymezit se proti jiným (zpravidla starším), ale i že povyšuje sebe sama za mluvčí všech, kteří se narodili ve zhruba stejné době. A jestliže jsou ostatní účastníci literárního života ochotni ji takto brát, skutečně se takovýmto mluvčím i stává.

Znám nejednoho mladého muže-kritika, který by se rád stal Mluvčím Generace. Ostatně nově literární generace by skutečně bylo potřeba, neboť naše literatura se stále více podobá domovu důchodců. A možná že mezi námi již nějaká nová generace spisovatelů už je a jenom my nejsme schopni si to uvědomit. Náš literární život je příliš rozbit, než aby někdo vůbec věnoval pozornost sebevzývání několika mladíků. Byla-li donedávna česká literatura násilně rozčleněna na tři proudy-větvě, dnes se rozpadla na množství jednotlivých part. Není problém založit si novou partu, avšak znamená to, že si stejně jako všechny ostatní budete hrát jen na svém písčku. „My, co spolu mluvíme“, přece máme své jistoty, své svaté a své zatracence, a co je nám po druhých? Proč bychom se měli s nimi konfrontovat? Proč bychom s nimi měli vůbec komunikovat? Proč bychom je měli číst... stejně jeden všechno nestihne. Dokladem nejpřesvědčivějším jsou naše literární časopisy: jejich čtenáři jsou převážně jejich přispěvatelé.

Neexistují u nás výrazné literární události, zajímavé knihy zasvítí jen na malou chvíli, názory jsou vyslovovány, avšak vzájemně se nepotkávají. Když kdysi mezi válkami kdosi zvolal: „Dostí Wolkra!“, vyvolalo to značnou diskusi. Když dnes jiný, mladý kritik stejně jednostranně zvolá například: „Proč nepustím Křesadla do české literatury!“, většina si toho ani nevšimne, ostatní si pak s pokrčením ramen pomyslí: To je jenom tvůj problém, chlapečku...“ Nebo jiný příklad: tvrdil jsem před časem v tomto časopise bez jakýchkoliv věcných důkazů, jenom na základě osobního pocitu, že Zábrany deníky Celý život byly redaktory z ohledu na kamarády značně zcenzurovány, čímž byl zfalšován věcný i myšlenkový rozměr knihy, jež svůj účín a úspěch staví především na autenticitě textu. Protože jsem přitom provokativně užil srovnání s Fučíkovou Reportáží psanou na oprátce, očekával jsem, že se ozvou buď potrefení redaktori, nebo podvedení čtenáři. Dodnes je však ticho. Buď jsem měl pravdu (a je trapné o tom mluvit), nebo to skutečně nikoho nezajímá.

Literární život je dialog, a dialog může nastat pouze tam, kde se lidé vzájemně slyší, čtou a přemýšlejí, nikoli tam, kde si současně sto lidí zpívá svou árii. Naše literární existence se tak spíše než dialogu podobá hluboké studni, do níž svá díla a názory házíme jako kameny: chvíli ticho, pak cosi šplouchne, kruhy na vodě však není vidět. Jak velké ostatně mohou být kruhy ve studni? Vyzkoušejme si to: kdo jste můj článek dočetl až sem, pošlete mi korespondenční lístek. Kdo si o něm něco myslíte, napište mi svůj názor. Má adresa je Újezd 42, 118 00 Praha 1.¹⁾